

Mimari ve Sanat Üzerine

Hemen hiçbirimiz sanata bîgane kalamayız. Gözlerimize hitap eden (telezzü'l-a'yün), kulaklarımıza hoş gelen ve gönlümüze yerleşen nice güzel manzaralar ve sesler ile muhatap oluruz şu hayatta. Güzellik denilen ve insanda bir 'oluş' süreci başlatan durumlar ile karşılaştığımızda hafızamız o hâli kaydeder ve unutmak istemez. Sanat eseri kendinde bir câzibe ile insanı kendine meftûn eder, merak uyandırır ve devamında hayranlık oluşturur. Gadamer'in deyimiyle sanat eseri insanda 'var olma artışı' sağlar.¹

Yıldızlı ve mehtaplı gökyüzü, baharda çiçeklenen ve yeşillenen çevre, dağlara ve ağaçlara yağan lapa lapa kar musikisi, kulağa hoş gelen kuşların şarkıları gibi tabiatta yer alan unsurlar karşısında hangimizin içinde bir sevinç, sürûr, neşe kıpırtısı oluşmaz ki... Sessiz, derinden, kendiliğinden ve sanki içimizden bir şeylerin akıp giden o güzelliklerle birlikte var olduğunu derûnî dünyamızda hissederiz. Henüz belki üzerine inceleme, araştırma ve onu tanımlama imkanı bile olmadan birden âşinalık kesbettiğimiz güzellikler, acaba daha önce gördüğümüz, duyduğumuz ve bildiğimiz bir hâl miydi ? Bu sorunun cevabı üzerine sadece yorumlar yapılabilir. Çünkü sanat, bir ölçüde kişiseldir (sübjektif). "Cânıma bir merhaba sundu ezelde çeşm-i Yâr / Şöyle mest oldum ki, gayrın merhabasın bilmedim" diyen Ahmet Paşa ile "Senin mecnûnunum, bir Sensin ancak taptığım Leyla / Ezelden sunduğun şehlâ nigâhın mestiyim hâlâ" diyen Mehmet Akif, Güzeli ve O'ndan gelen güzelliğe meftuniyetin ezelden kaynaklı olduğuna işaret eder. Aliya'ya göre her sanat eseri, ona ait olmadığımız, içinden neş'et etmediğimiz, içine 'atıldığımız' bir dünya hakkında bir haber, bir intiba mahiyetindedir. Sanat, 'vatan hasreti' veya 'hatırlama'dır."²

Kur'an'da 'güzel' diye ifade ettiğimiz konuya dair ne çok kavram vardır. "Gökleri ve yeryüzünü sanatkârane şekilde yaratan Allah'tır"³ (bed'î); "Biz gökleri lambalarla süsledik!"⁴ (zeyyene/tezyîn); "Yeryüzünü kupkuru görürsün lakin yağmur yağdırdığımızda o harekete geçer, kabırır ve çeşitli çiftler halinde güzelim bitkiler bitiririz"⁵ (behîc); "Akşamleyin (otlaktan) getirirken ve sabahleyin salarken onlarda (hayvanlarda) sizler için bir güzellik vardır"⁶ (cemâl); "İyiliğin karşılığı ancak iyilik değil midir ?"⁷ (ihsân/hüsn). Bir hadiste "Allah her işte güzelliği (ihsân) farz kılmıştır" buyrulur.⁸ Ayetlere ve hadislerle bakılınca sanatın dinî bir temelini olduğu aşikardır. Çünkü sanatın temel kavramı olan 'güzellik'in kaynağı "Cemâl" sıfatına sahip

¹ Yılmaz Can, Recep Gün, *İslam Sanatına Giriş*, İstanbul 2009, DEM Yay., sf. 6.

² Aliya İzzetbegoviç, *Doğu ve Batı Arasında İslam*, çev. Salih Şaban, İstanbul, Nehir Yay., 1993, sf. 107.

³ Bakara Suresi, 117.

⁴ Mülk Suresi, 5.

⁵ Hâc Suresi, 5.

⁶ Nahl Suresi, 6.

⁷ Rahman Suresi, 60.

⁸ *Sahîh-i Müslim*, "Kitâbu's-sayd ve'z-zebâih", H. No: 1955.

olan Allah olarak kabul edilir. Bu açıdan O, güzel isimleriyle (esmâ-i hüsnâ) âleme tecelli eder ve her güzel olan O'ndan gelir.

İnsanın büyüdü dünyası, çocukluğudur. İlk defa görülen gökyüzü ve gökkuşağı, çiçekler, ılgıt ılgıt esen rüzgarlar ve onunla salınan yapraklar, kulağa hoş gelen nağmeli sesler hafızamızda müstesna bir yer tutar. İçinde yaşadığımız tabiat mucizelerle doludur ancak biz bunu kanıksarız ve onun eski büyüü kaybolur. İnsan, etrafına başı aşağıya eğik vaziyette bakarsa dünya tekrar büyüü haliyle ona görünür olur. Sanat, o büyüü dünyanın insan eliyle yeniden vücut bulması halidir. Çünkü gerçek sanatçı, maddi boyutu aşar ve iç dünyasında var olan/var edilen büyüü dünyaya yelken açan kişidir. İlk aşamada insan eliyle vücut bulan çalışma zanaattır ancak bunun içine kişinin iç dünyasının güzelliği aksettiğinde o eser artık sanat halini alır.

...

Sanat eserleri öncelikle tabiatta olanı taklit olarak kendini gösterir. İlerleyen aşamada tabiattan öykünme olsa bile onu aşan durumlar ortaya çıkar. Maddi olandan mânâ boyutuna yükselen sanat, görülür ve duyulur olandan gönül dünyasındaki güzele ulaşmak ister. Bu açıdan tabiatta var olan çiçekler, mimaride, elbisede, kitap sayfalarında ve ciltlerde, ahşap unsurlarda kendini gösterirken ileri boyutta insan isimlerinde, şiirde ve müzikte belirir.⁹ İnsanî güzellik, duygu ve düşüncede, inanç ve ahlak boyutunda ortaya çıkar. Onun için fikrî mimarideki büyüü güzellik, pratik hayatta 'güzel ahlak' (hüsn-i ahlak) olarak şekillenir. Çünkü insan, maddesi yanında manası da olan bir varlıktır ve güzelliği bütün boyutlarıyla yaşamak ister.

İnsan elinden çıkan sanat ürünleri içinde mimari, hemen birçok sanatı bünyesinde barındırır. Mimari, boşluğu şekillendirme sanatı olarak bilinir. Ev, mabet, ilim yuvası gibi mekanlar sanatın en ihtişamlı olarak tebellür ettiği unsurlardır. Ev insanın maddi yönünün, mabet kişinin inanç yönünün, mektep ise akli yönünün bir ihtiyacı olarak yapılır. Hayatın hemen her veçhesinde mimari şekillerle karşılaşırız. Bunlar içinde en coşkulu yapı, mabetlerdir. Çünkü fizikle metafizik yapının bünyesinde barındığı mabetler beden yönüyle bu dünyaya ruh yönüyle mânâ âlemine ait insan yapısının bir bütün olarak keşiştiği unsurdur. Onun için hemen bütün toplumlarda dini yapılar, muhtelif sanat biçimlerini kendisinde toplarlar.

Sanatı, felsefenin yani rasyonel düşüncenin kız kardeşi olarak görenler olmuştur. Her ne kadar kişisel bir tavrı sergileyen yönü itibarıyla sanat sübjektif (enfüsî) karakterde olsa da gerçekte kendini görünür kıldığı mimari yapılar rasyonel akıl ölçüsünce, objektif (afâkî) kuramlarla iş görür. Onun için bir Süleymaniye Camii veya Selimiye Camii örneğinden hareketle dini neş'e ve coşku bu mabetlerin hemen her yanında temâşâ edilse bile onlarda asırlar boyu gelen aklî birikimin neticesi olarak matematik, fizik, mühendislik bilimi en saf haliyle yer alır. Aliya'nın tesbitiyle; "İlimle sanat arasındaki münasebet, nicelikle nitelik arasındaki gibidir. (...) tabiatla ilgili ilim mümkündür. Nitelik hakkında ise hiçbir ilim ve hiçbir görüş mümkün değildir." (...) "İnsanoğlunun kaderi, yalnızlığı, faniliği ve ölümü meseleleri, varoluşun mana veya manasızlığı meselesi ve bu müşküllerden çıkış yolu bütün bunlar hiçbir zaman ilmin tetkik mevzuu olamaz; sanat ise, bu mevzulardan, istese de kaçamaz. Çünkü şiir 'insan hakkında

⁹ Bkz. ed. Ahmet Çapku, *Çiçeklerin Öyküsü*, Konya 2024, Çizgi Yay.

bilgi'dir, ilmin tabiat hakkında bilgi olduğu gibi.”¹⁰ Bu açıdan sanatkârane yapılan mimari biçimler kendinde hem akli hem iç dünyanın farklı boyutlara açılımını yansıtır ki, gerçekte bu durum ‘insan’ın ne ve nasıl bir varlık olduğunun da göstergesi sayılabilir.

Ev, insanın yuvasıdır. Kişi orada gözlerini dünyaya açar. Bu açıdan Cansever’in deyimiyle her ev güzel olmalıdır. Çünkü insan ilk önce doğduğu evde güzellikle tanışır. Bu açıdan Türk Evi, mimari biçimi ve bahçesiyle, gün ışığı alması ve özgün tasarımıyla hem mahremiyeti hem dış dünyaya açılımı sağlayan bir yapıdadır. Çıkmaz sokak tabiri, bizim mahremiyet alanımızla ilgilidir. Çünkü orada sadece akraba olan ve birbirine güven duyan insanlar emniyet içinde yaşam sürerler. Evler genellikle yamaç yerlere kurulur. Gün ışığı alması ve komşunun ışığına mani olmaması itibarıyla gökyüzü ve yeryüzü ile gözlerin temas kurması sağlanır. Zira yerler ve gökler ‘hakk’ üzere yaratılmış¹¹ olduğundan insanoğlunun çevresi ile ülfet ve ünsiyet kurması elzemdir. Mimarimizde ‘vahdet’ esas alınmıştır. Bu açıdan dış kapıdan girişle birlikte insan, iç dünyanın, gönlünün rahat ettiği yere adım atar. Orada bahçe ve çiçekler onu karşılar. Evin geniş iç odası ve onun yanlarında muhtelif odalar orta yerde buluşurlar. Her bir oda dinlenme, kitap okuma, ibadet etme yeri olarak kullanılabilir. Orta yer (bugün için salon) aile fertlerinin buluştuğu, kaynaştığı mekandır. Pencereler ışık alır ancak ev içini dışarıya yansıtmaz. Pencerelerde hem çiçekler/saksı hem de çiçek açmış perdeler bulunur. Mutfak yemek pişirilen yer olması yanında sanatın bütün güzellikleri ocağa, bardakların ve yemek kaplarının konulduğu raflara (terek) yansır. Ocak, kutsaldır ve muhteremdir (saygıdeğer). Onun için bizdeki birçok dua-beddua ocak ile ilgilidir. Bunu, çadır kültürünün ev mimarisine yansması olarak da okuyabiliriz kanaatindeyim.

Özellikle Osmanlı selâtin (sultanların yaptırdığı) camilerindeki tevhide yapı hem devletin merkeziyetçi siyasetini hem de bütün vatandaşlarını (reâyâ) kendinde cem eden duruşunu temsil eder. Bu açıdan külliye tipi ulu camilerde büyük ana kubbe ile onun yanlarına dağılmış küçük kubbeler, aynı zamanda bir devleti ve milleti inanç boyutunda temsil eder. Onun için ulu camilerde yek-pâre bir bütünlük vardır. Bir köşedeki kişi, herhangi bir fasıla olmaksızın öbür köşedekini görebilir. Okunan Kur’an, caminin her yanına ulaşır. Camide yer alan sanat unsurlarından hüsn-i hatlar, dünya - ahireti hatırlatan ayetler ve hadisleri işler. Pencere vitrayları ışığın binbir türlü renk oyunlarını içeriye yansıtır. Pencereler dışarı ile irtibat kurulmasını sağlarken içeriye manevi bir ruh aksettirir. Çiniler dönemin ilmi birikimini ve sanatını bütün haşmetiyle gösterir. Ulu camilerin kible cihetinde genellikle hazireler yer alır. Böylece diriler ile ölüler aynı mekanda ve aynı inanç boyutu ile bütünleşir. Ulu caminin avlusunda abdest ve su ihtiyacı için şadırvanlar bulunur ki, oldukça sanatlı yapılardır. Meydan çeşmeleri ve sebillerde mermerlere nakşedilmiş çiçek desenleri ve hüsn-i hatlar buluşur. Örneğin, Üsküdar Meydan Çeşmesi’nin denize bakan yüzündeki kitabede “Suvardı âlemi, dest-i Muhammed ile cevâd-Allah” mısrasında “Cömert olan Allah, Muhammed (as) eliyle âlemi suya kavuşturdu” ifadesi hem suyun önemine hem de Cenâb-ı Hakk’ın, Hz. Peygamber’i âlemlere rahmet olarak göndermiş oluşuna değini vardır.¹²

¹⁰ İzzetbegoviç, a.g.e., 108-109.

¹¹ Ahkâf Suresi, 3.

¹² <https://www.yuzaki.com/2011/07/uskudar-iii-ahmed-meydan-cesmesi/> [Erişim: 31.01.2025]; ayrıca bkz. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/807865> [Erişim: 31.01.2025].

Benzer durum mezar taşlarında müşahede edilir. Orada medfun olan kişinin inanç, meşrep, düşünce ve cinsiyetine hatta yaş durumuna göre biçim alan şahideler başlı başına sanat eserleridir. Yahya Kemal'in ifadesiyle; "Hiçbir şiir bir mezar taşı kadar milli olamaz. Çünkü onda el emeği, göz nuru, sanat vardır ve onlar bize bizi anlatır"lar. Gerek göz ahengini bozmayan yapıları gerek hüsni-hat ile süslenmiş yazıları ile çeşit çeşit mezar taşları, ölümler diyarının sakinlerinin dünyadakilere güzellikleri fısıldamaları halindedir. Ne de olsa Kur'an'da, "Kullarıma şunu bildir; sözün en güzel olanı (ahsen) ile söylesinler/(konuşsunlar) (...)", buyrulur."¹³

İhtiyaca binaen yapılmış ve aynı zamanda insandaki bedîi zevki okşayan, ilme dair nice güzel sözlerle bezeli duvar yazılarını barındıran medreseler ile onların yanbaşında yer alan kütüphaneler, şifahaneler, tâbhaneler, imaretler hem tabiatla uyumlu hem göz zevkine uygun mimari eserlerdir. Onun için Batı'dan gelmiş bir gezgin grubun Bursa Yeşil Cami'yi ziyaret için içeriye girdiklerinde akşama kadar cami içinde kaldıkları ve dışarı çıkarken biz dünyada şu kadar yerleri gezdik ama şimdiye kadar böyle güzel bir müze hiç görmedik, şeklindeki ifadeleri mimari eserlerimizin insan ruhuna nasıl bir güzellik (sekînet hali) bahşeydiklerini izah eder niteliktedir.¹⁴

...

Lale Devri sonrası Devlet-i Aliyye'nin Batı'ya açılması ile birlikte etkilenme çok boyutlu bir hal aldı. Bilimsel çalışmalar başta askerî amaçlı olsa da zamanla hemen her alana siyaret etti. Artık 'asrîleşme' (çağdaşlaşma) bir akım haline gelmişti. Mimarimizde de rokoko, barok üslubâ geçildi. Ev mimarından dini mimariye uzanan çizgide neo-klasik denilen mimari benimsendi. Buna göre Batı tipi şehir mimarisi artık her alanda kendini gösterdi. Her devir kendi üslubunu vücuda getirir. Değişim, kaçınılmazdır lakin mimaride asıl olan yineleyerek yenilenmek, aslî ilkeleri inkar etmeden yol almaktır. Çünkü nasıl ki, bir milletin felsefesi onun tarih köklerinden, duygu ve düşüncesinden neş'et ediyorsa mimari de düşüncenin cismaniyete bürünmüş halleridir. Başka bir ifade ile mimari, yazılmış en etkili kitaptır. Bu açıdan yaşanabilir şehirler inşa etmek konusunda geçmiş mimari birikimimizi yeniden inceleyip günümüz şartlarını da göz önünde bulundurarak yeni biçimler ortaya koymak, bizim dünya insanına sunabileceğimiz en önemli tekliflerden biridir kanaatindeyim.

¹³ İsrâ Suresi, 53.

¹⁴ <https://www.ilem.org.tr/kitap/ahiret-sorumlulugunu-tasimak-ve-dunyayi-guzellestirmek-uzerine> [Erişim: 20.01.2025].

Selimiye Camii.

Bursa Yeşil (Sultaniye) Medresesi

Üsküdar III. Ahmet Çeşmesi:
Bkz. <https://kulturenvanteri.com/yer/ahmet-iii-meydan-cesmesi/363bd249-40f1-4169-bf72-5b0a2273b64f/>
[Erişim: 01.02.2025].

Bkz. <https://istanbultarihi.ist/185-mezartaslari#gallery-1> [Erişim: 01.02.2025].